

Etymologické poznámky k sémantické změně abstraktum → konkrétum některých verbálních substantiv tvořených sufixem *-nije* ve staroslověněštině¹

Helena Karlíková

Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky, Brno

Příspěvek pojednává o verbálních substantivech ve staroslověněštině, která jsou tvořena produktivním sufixem *-nije*, a to o těch, u nichž došlo ke změně jejich původního abstraktního významu ve význam konkrétní. Autorka se pokouší zjistit jednak významové okruhy, v jejichž rámci významová změna nastala, jednak okolnosti, za kterých k této změně došlo. Ukazuje též reflexe některých stsl. abstrakt ve staré češtině a dalších sl. jazycích.

Klíčová slova: staroslověněština, verbální substantiva, sufix *-nije*, etymologie, sémantická změna, slovanské jazyky

Verbální substantiva tvořená stejným způsobem jako participia perfecti passivi jsou kategorií obecně slovanskou, zděděnou z praslovanštiny. Staroslověněšské památky evidují substantiv tohoto typu několik stovek. Psl. sufix **-bje*,² pomocí něhož se tato substantiva, jak známo, tvoří, se přimyká k formantům *-t-* nebo *-n-*, které jsou součástí sufixů tvořících právě participia perfecti passivi, tedy sufixů *-tb-*, *-ta-*, *-to-*, *-nb-*, *-na-*, *-no-*, resp. *-enb-*, *-ena-*, *-eno-*. Výsledkem této de facto sekundární derivace jsou nově vyabstrahované sufixy **-n-bje*, **-t-bje*, které rozšířily svůj původní rozsah užití (Ślawski 1974:85–86) a současně ztratily rys pasivnosti, který si zachovávají v participiích perfecti passivi. Mohou se jimi proto tvořit verbální substantiva od všech sloves všech konjugací, a to i od těch, která nemají participium pf. pass. (srov. stsl. БѢЖАТИ ‘běžet, utíkat, utéci’ a БѢЖАНИЕ ‘běžení, útek’), a používají se i k derivaci od substantiv (srov. stsl. ПРАЖАБ ‘stáj’ a derivát ПРАЖАЕНИЕ ‘stavení, stavba’). Distribuce alomorfů *-n-* a *-t-*, které jsou připojovány za verbální kmen, je regulována tím, zda je kmen otevřený, nebo zavřený: *-n-* se připojuje ke kmeni zakončenému vokálem, *-en-* ke kmeni končícímu konsonantem; *-t-* se připíná především ke kmenům končícím na nazální vokál, případně na *-r-*.

Jak bylo mnohokrát popsáno v příslušných gramatikách, společně všem verbálním substantivům tvořeným sufixy *-n-bje*, *-t-bje* jsou rod (jsou neutra) a flexe

1 Příspěvek vznikl za podpory projektu *Staroslověněšské dědictví v staré češtině*, financovaného Grantovou agenturou České republiky (č. 18-02702S).

2 Historie tohoto psl. sufixu sahá do indoevropského prajazyka, je kontinuantem ie. sufixu **-ijo-* (Vaillant 1950:136–140).

a také to, že jsou typicky singularia tantum. Se slovesy, od nichž jsou utvořena, sdílejí význam, tzn. vyjadřují události (děje a stavy), a typické slovesné kategorie (slovesný vid i aktionsart). Přítomnost verbálního kmene se projevuje i dalšími vlastnostmi verbálních substantiv, jak formálními (mohou přijímat reflexivní zájmena), tak např. tím, že jsou svým primárním významem abstrakta. Mnohé z nich ovšem dokládají posun významu směrem k jeho konkretizaci.

Jak bylo řečeno, staroslověnština dokládá velké množství substantiv tohoto typu, zaznamenává je *Slovník jazyka staroslověnského* (dále *SJS*), z jehož materiálu vycházím. Ne u všech těchto substantiv k naznačenému významovému posunu došlo a ne vždy je z kontextu jasné, zda k tomuto posunu došlo skutečně, nebo jde jen o interpretaci překladatele, resp. autora příslušného slovníkového hesla. Problém spočívá v tom, že změna abstraktum → konkrétnum se nijak neprojevuje ve formální stránce substantiva, probíhá pouze v rovině významové, a dále v tom, že často koexistují vedle sebe jak abstraktní, tak konkrétní význam u jednoho a téhož verbálního substantiva (např. ДАРОВАНИИ ‘darování’ i ‘dar’, ДАДЕНИИ ‘dávání’ i ‘dar’). Navíc některá verbální substantiva svůj primární abstraktní význam ztratila a zachovávají si pouze význam konkrétní. A je třeba zdůraznit podstatnou věc, že nelze pravděpodobně předvídat, kdy k těmto významovým změnám dochází.

Ve svém příspěvku se chci vzhledem k obsažnosti materiálu zaměřit na substantiva zakončená na suffix -НИИ.

V případě, že došlo k významovému posunu abstraktum → konkrétnum, lze pojmenovat několik směrů, kterými se tato změna mohla ubírat. Substantivum pak vyjadřuje nikoli události, ale okolnosti asociované s významem verbálního kmene. Vyjadřuje tedy např.:

- a) výsledek události: např. stsl. ОДѢЯНИИ ‘oblékání’ (1x Slepč³) v duchu děje slovesa ОДѢЯТИ ‘odívat, oblékat’ a konkrétní význam ‘oděv, šat; pokrývka; přehoz; závoj’; МѢШЕНИИ, ВЪМѢШЕНИИ ‘těsto’ k МѢСИТИ ‘mísit, smíchávat’, ВЪМѢШАТИ ‘mísit, hníst’ (1x VencNik); ЗЪДАНИИ ‘stavení, budova’ a ‘stvoření, tvor, tvorstvo’ k ЗЪДАТИ ‘stavět’ a ‘tvořit’;
- b) původce děje: např. ОБЛАДАНИИ ‘vláda’ (vedle původního významu ‘ovládání’) k ОБЛАДАТИ ‘ovládat, vládnout, panovat’; ОБЪЩЕВАНИИ ‘společenství’ (1x Bes) k ОБЪЩЕВАТИ (СА) ‘účastnit se, podílet se’;
- c) objekt děje: např. ВЪСПИТАНИИ ‘chovný dobytek, chov’ (1x Supr) k ВЪСПИТАТИ ‘vyživit, vychovat’;
- d) prostředek děje: např. КРЪМЛКНИИ ‘pokrm, potrava’ ke КРЪМЛИТИ ‘krmit, živit, sytit’; НАПОКНИИ ‘nápoj’ k НАПОИТИ ‘napojit, dát pít; zavlažit, zalít’; ПИТЪНИИ ‘potrava, píče’ k ПИТЪТИ ‘sytit, živit’; ОБЪЗДАНИИ ‘páska, stuha’

3 Zkratky stsl. a csl. památek v celém textu jsou podle úzu používaného v *SJS*.

- (1x Supr) k ОБВЪЗДТИ ‘obvázat, uvázat; svázat, spoutat’; СТЖПАННІК, csl. СТЖПАНЕННІК (Miklosich 1862–1865:901) ‘krok; chůze’ k СТЖПАНТИ ‘šlápnout’, СТЖПАДТИ ‘stoupat, kráčet’;
- e) vlastnost vyplývající z děje: např. stsl. КЪЧЕННІК ‘domýšlivost, pýcha’ ke КЪЧНТИ СѦ ‘chlubit se, napařovat se’; ОБЪДАДНІК (1x Nom), ОБЪДЕННІК (1x Ostr), ОБЪДАДТИ ‘obžerství’ k ОБЪДАДТИ ‘obědvat’; ПИИДНІК ‘opilost’ (1x Gl) k ПИТИ ‘pít’;
- f) psychosomatické stavy: např. stsl. БѢСОВАДНІК, ВЪЗБѢШЕННІК ‘zběsilost, zuřivost, posedlost’ k БѢСНТИ СѦ ‘běsnit, šíleně zuřit’, ВЪЗБѢШАДТИ ‘uvádět v zběsilost’; НЕГОДОВАДНІК ‘nevole, rozhořčení’ k НЕГОДОВАТИ ‘rozhorlovat se, zlobit se, být nespokojen’; СКРЪБѢННІК ‘žal, zármutek’ ke СКРЪБѢТИ ‘trápit se, soužit se, být zarmoucen’;
- g) názvy smyslů: např. ОБОНІДНІК ‘čich’ (1x Bes) k ОБОНІДТИ ‘ucítit vůni, přivonět, očichat’; ВНАДѢННІК ‘zrak’ (ale též ‘vidění, podívání; schopnost vidět; podoba, vzhled’) k ВНАДѢТИ ‘vidět’; КАСАННІК ‘hmat’ ke КАСАДТИ СѦ ‘dotýkat se; týkat se’;
- h) místo: např. ВЪЛѢЗЕННІК ‘vstup, vchod’ (Bes) k ВЪЛѢСТИ ‘vstoupit, vejít’; ВЪСХОЖДЕННІК ‘výstup, vstup; vycházení’ k ВЪСХОДНТИ ‘vycházet (nahoru), vystupovat’;
- i) pojmy z křesťanské terminologie: např. ВЪСТАВАДѢННІК ‘vzkříšení’ k ВЪСТАВАДТИ ‘stavět, strojit; křísit’; МИЛООВАДНІК ‘milosrdenství’ k МИЛООВАТИ ‘mít slitování, být milostiv; milovat’; КАДАДНІК ‘poučování/poučení, napomínání, napomenutí’, ale i ‘kázání, praedicatio’ (Bes) k КАДАДТИ ‘ukazovat; poučovat; přikazovat’, (v Bes) ‘kázat, hlásat’, СЪКАДАДНІК ‘homilie’ k СЪКАДАДТИ ‘vyložit, vysvětlit; sdělit; zvěstovat; poučit aj.’.

Přesto, nebo možná spíše právě proto, že staroslověnština dokládá velké množství verbálních substantiv tvořených prakticky bez omezujících podmínek od všech typů sloves, perfektiv i imperfektiv, neprefigovaných i prefigovaných, ve všech oblastech slovní zásoby, jeví se jako nemožné formulovat smysluplné generalizace o tom, kdy dochází ke konkretizaci a kdy ne, případně kdy zůstávají u daného deverbativa oba významy, tedy jak abstraktní, tak konkrétní a jaký konkrétní význam verbální substantivum získá. O nepředvídatelnosti tohoto procesu svědčí i to, že mnohdy vedle sebe koexistují ve stejném významu jak verbální substantivum na -НІК, tak substantivum tvořené paralelně od stejného kořene, např. СЕЛНШЕ ‘sídlo, příbytek’ (derivát substantiva СЕЛО ‘sídlo, statek’) a СЕЛЪНІК ‘příbytek’ (k denominálnímu slovesu СЕЛНТИ); případně od téhož kořene v různých ablautových stupních, např. СМѢХЪ ‘smích’ a СМНІДНІК ‘smích’ k СМНІДТИ СѦ ‘smát se’ aj.

Z obrovského množství verbálních substantiv na -ник jsem pro potřeby svého příspěvku vybrala tři; každé z nich představuje z etymologického hlediska specifickou kategorii, která se v rámci této množiny substantiv opakuje, ačkoli se nedá říct, že jde o kategorie nejtypičtější. Všechna tři zvolená substantiva jsou doložena jen marginálně. První z nich je derivátem doloženého slovesa s nejasnou etymologií. Druhé se vyznačuje absencí příslušného slovesa, konečně třetí má nejasný význam:

1) Stsl. substantivum *лѡѡникъ* je doloženo ve stsl. textech třikrát (2x Supr, 1x Bes), a to ve významu ‘záloha, nástrahy’ (srov. např. *сѣбраѡтн...рабѡ на лѡѡникъ сѣвѡтѡдѡго мѡждѡ ѣпѡ τὸ ἐνέδραν θεῖναι* – Supr 514,27). Je odvozeno od slovesa *лѡѡти* ‘číhat’; význam tohoto slovesa je v případě substantiva posunut k vyjádření místa, kde se skrytě čeká, případně toho, co toto číhání obnáší, tedy nástrahy. Abstraktní význam kopírující slovesný děj toto verbální substantivum nemá. Stsl. sloveso *лѡѡти* nemá odpovídající výrazy v žádném ze slovanských jazyků a totéž platí i o jeho substantivním derivátu. Jasný není ani jeho původ. Jedním z možných výkladů je ten, který spojuje toto sloveso s ie. kořenem **lā(i)-* < **leH₂-* ‘být skryt’ (tak už Osthoff 1895:310–311), který je nejspíš obsažen i v ř. (homér.) *λήθω* ‘jsem skryt, nepozorován’, *λανθάνω* téhož významu a v lat. *latēre* ‘být skryt’ (srov. nověji Derksen 2008:268; Beekes 2010:831). Toto *лѡѡти* spojil už Miklosich (1886:159) a po něm též např. Machek (1968:318) nebo Trubačev (ESSJ 14:21, 23) s psl. **lakati*, jehož kontinuanty jsou např. stč. *lákati* ‘činit nástrahy; vábit’, č. *lákati* ‘vábit’, hl. *lakać* ‘číhat’, dl. *lakaś* téhož významu a ‘vyčkávat’. Pokud spolu s Trubačevem segmentujeme psl. **lajati* jako **laj-ati*, pak lze v **lakati* vidět suffix **-kati* (srov. podrobně ESJS 7:398–399) a předpoklad vztažení těchto sloves k ie. **leH₂-* se jeví jako pravděpodobný.

2) Stsl. *срѣваникъ* ‘polévka, šlichta’ je hapax legomenon, doloženo 1x v Supr (*такѡ многа лѣѡа сѣтворн срѣваникъ тѣкмо прикъмъ ѡн се съ фирмнѡтоскннмъ пепеломъ растварѣѣше ти тако ѡдѣѣше τροφήν μόνον ἄρτον λαμβάνων* – Supr 297,13). Na rozdíl od předešlého slova není ve staroslověnštině ani církevní slovanštině doloženo sloveso, jehož je *срѣваникъ* derivátem. Ostatní slovanské jazyky ovšem odpovídající sloveso mají, jde o kontinuanty buď psl. **serbati* (např. sln. *srébati*, slk. *strebati*, stč. *střebati*, č. (v)*střebati*, hl. *srébać*, dl. *srébaś*, p. dial. *strzebać*, str. *cepebatu* aj.), nebo psl. **srbati* (např. b. *срѣбам*, mk. dial. *срѣба*, p. dial. *siorbać*, r. dial. *сѣрѣбѡть* aj.), vše s významem ‘vtahovat do sebe, srkat, hlasitě polykat apod.’ a dalšími významy přenesenými. Jde o slova onomatopoeického původu, paralelně tvořené útvary lze najít napříč indoevropskými jazyky: lit. *srėbti*, lot. *strēbt* ‘srkat’, lat. *sorbēre* ‘srkat, vtahovat do sebe’, het. *šarāpi* ‘srká’ a mnoho dalších (podrobně ESJS 14:869). Význam substantiva *срѣваникъ* lze

popsat schématem: ‘srkáni’ → ‘to, co se srká’ → ‘tekutina, polévka’. V této souvislosti je zajímavé zmínit stč. substantivum *srbenie* ‘srkáni’, hapax legomenon doložený v latinsko-českém slovníku Klementinském (ESSČ), což je jediný doklad ve staré češtině zachovávající původní znění kořene ještě bez vkladného *-t-*, vedle očekávaného *střěbánie* ‘srkáni, požívání po doušcích řídký (tekutý) pokrm (tj. takové konzistence, že se dá vsrkávat)’.

3) Substantivum *кованик* je odvozeno od slovesa *ковати* ‘kovat’. Je to hapax legomenon doložené pouze v Bes: *НАН ЖТ<К>НОУ ДЪ БЛНЦАДННН КОВАННЮ НЕ НМОУТЬ* (Bes 10, 45aβ9). SJS (2:34) uvádí *кованик* jako samostatné heslo, ale bez udání významu a s poznámkou, že jeho význam je nejasný. Vazba *БЛНЦАДННН КОВАННЮ* v citovaném dokladu naznačuje, že *кованик* tu není užito ve významu abstraktním, korespondujícím významu slovesného kmene, ale velmi pravděpodobně tu má nějaký konkrétní význam. Pro určení významu je důležité zasadit toto substantivum do širšího kontextu. V pasáži, která předchází užití substantiva *кованик*, se mluví o „osudovém losu“ lidí narozených v určitém znamení, např. kdo se narodí ve znamení Vah, stane se peněžoměncem (v staroslovenštině jde o výraz *ЗЛАТНИКЪ*). V citované pasáži se dále poukazuje na to, že v mnoha římských provinciích peněžoměnci nejsou, což by podle astrologů mohlo znamenat, že se lidé narození ve znamení Vah v těchto zemích nevyskytují: *ДА НАН ТОГО ВЪ ННХЪ ЗНАМЕННН НЪСТЪ* (Bes 10, 45aβ6–8), anebo že *БЛНЦАДННН КОВАННЮ НЕ НМОУТЬ* (Bes 10, 45aβ9). Právě spojení substantiva *кованик* v dativu adnomiálním ve vazbě se substantivem *БЛНЦАДННН*, shodou okolností rovněž verbálním substantivem, zde v konkrétním významu ‘lesk, třpyt’, naznačuje (s ohledem na celkový kontext), že v něm *кованик* neoznačuje činnost, ale spíše kujný materiál, tedy kov, přesněji řečeno ‘opracovaný kov’, pravděpodobně ‘peníze’, a celou pasáž pak lze interpretovat jako ‘(země, které) nemají třpytivý kov, tj. peníze’, tzn. jde o země chudé, bez peněz, proto se v nich nemohou vyskytovat ani peněžoměnci, jak se uvádí v širším kontextu (podrobně viz Karlíková 1994). Směr významového vývoje od abstrakta ke konkrétnímu ostatně naznačuje i participium perf. pass., utvořené od slovesa *ковати*, *кованъ*, které dokládá význam ‘tepaný (tedy opracovaný)’ ve spojení *ПОНТЕ...ВЪ ТРЖБАХЪ КОВАНДАХЪ* (Ps 97,6 Sin), v němž jde nejspíš o tepané dechové hudební nástroje (Sedláček 1900:338 překládá toto místo ‘trubte na táhlé trouby’). Stsl. *ковати* je pokračováním psl. **kovati* s kontinuanty ve všech slovanských jazycích s významy ‘kladivem opracovávat kov’, ‘bít, tlouci, klepat’, též ‘razit mince’ (v mk., srb., charv., sln., stč., slk. st., p.). Ie. kořen se rekonstruuje jako **keH₂u-* ‘bít, tlouci’. Významový vývoj pro psl. **kovati* lze vyjádřit schématem ‘bít’ → ‘bít kladivem (do kovu)’ → ‘kovat’ (podrobněji ESJS 6:349).

Jedním ze závěrů, který je možné udělat na základě analýzy představené v mém příspěvku, je ten, že verbální substantiva na jedné straně vykazují vlastnosti, které lze popsat jakožto generalizace – způsob tvoření a primární dějový význam. Na straně druhé však mají i vlastnosti, které se jako generalizace formulovat nedají – především změnu významu od abstrakta ke konkrétnu a sémantický výsledek této změny. Etymologii ovšem samozřejmě zajímají právě tyto posledně jmenované vlastnosti. Ukazuje se, že speciální charakter těchto substantiv vyžaduje z hlediska etymologie přistupovat ke každému z nich jako k svébytnému jazykovému objektu a pravděpodobně bez ambic na formulování zevšeobecňujících závěrů.

Literatura

- Beekes, R., 2010: *Etymological Dictionary of Greek*. With the assistance by Lucien van Beek, 1–2. Leiden–Boston: Brill.
- Derksen, R., 2008: *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon*. Leiden–Boston: Brill.
- ESJS: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* 1–14. Praha: Academia 1989–2008, 15–18– Brno: Tribun EU 2010–2016–.
- ESSČ: *Elektronický slovník staré češtiny*, přístupný na adrese <http://vokabular.ujc.cas.cz>.
- ESSJ: *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*. Москва: Наука 1974–.
- Karlíková, H., 1994: K významu stsl. substantiva *kovanije*. *Slavia* 63, 177–179.
- Machek, V., 1968: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Academia.
- Miklosich, F., 1862–1865: *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. Wien: Wilhelm Braumüller.
- Miklosich, F., 1886: *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*. Wien: Wilhelm Braumüller.
- Osthoff, H., 1895: Griechische und lateinische Wortdeutungen. *Indogermanische Forschungen* 5, 275–324.
- Sedláček, J. V., 1900: *Výklad posvátných žalmů, obsahující překlad z lat. Vulgaty i z původního znění a úplný výklad Žaltáře*, 1. Praha: Knížecí arcib. knihtiskárny.
- SJS: *Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeoslovenicae* 1–4. Praha: Academia 1966–1997. 5: *Addenda et corrigenda*. Praha: Academia 2010–2016.
- Sławski, F., 1974: *Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego*. Sławski, F. (red.). *Słownik prasłowiański* 1. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład narodowy imienia Ossolińskich.
- Vaillant, A., 1950: *Grammaire comparée des langues slaves* 1. Paris: IAC.

Summary: Etymological Notes on the Semantic Change Abstractum → Concretum of Some Verbal Nouns Formed with the Suffix *-nije* in Old Church Slavonic

The verbal nouns formed with the suffixes *-nije* and *-tije* are a general Slavonic category and Old Church Slavonic documents record several hundreds of such nouns. By their primary meaning, they are abstract nouns expressing events and states. However, in many of them the meaning was changed in the direction to its concretization. The change abstractum → concretum does not manifest itself in any formal way; it concerns only the meaning. The abstract and concrete meaning very often exist side by side for one single verbal noun (e.g. $\Delta\Delta\rho\omicron\upsilon\beta\Delta\eta\eta\kappa$ “giving” as well as “gift”). Moreover, some verbal substantives lost their primary abstract meaning, retaining only the concrete one. On the basis of the analysis of selected Old Church Slavonic verbal nouns formed with the suffix *-nije*, the author concludes that the special character of this type of noun requires that each of them be treated from the perspective of etymology as an autonomous linguistic object. It is probably not possible to generalize when the concretization of the meaning took place and when not, or when both meanings of a given deverbative were retained, i.e. the abstract and concrete one, and what concrete meaning the verbal noun would acquire.

Key words: Old Church Slavonic, verbal nouns, suffix *-nije*, etymology, semantic change, Slavic languages